

Արսեն Հարությունյան, պ.գ.թ.
ՀԱԽ/ՄՄ

ՏԱԹԵԻ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սյունյաց ուշմիջնադարյան ճարտարապետության ինքնատիպ դրսևորումներից են անապատային համալիրները, որոնք կազմավորվել են հիմնականում 17-18-րդ դդ.: Նոր մենաստանների կառուցումը, բնականաբար, պայմանավորված էր Սյունիքում անապատական շարժման վերագարթոնքով, որի նախաձեռնողներն էին Երուսաղեմ ուխտի գնացած՝ Սաղմոսավանքի եպիսկոպոս Սարգիս պարոնտեր Արենեցին¹ և Տրապիզոնից ժամանած Կիրակոս քահանա Պոնտացին: Մեծանուն վարդապետ Մովսես Տաթևացու (կաթողիկոս՝ 1629–1633 թթ.) ուղղորդմամբ գալով Սյունիք՝ անապատական շարժման հայրերը նոր անապատը հիմնում են Տաթևի հոջակավոր վանքից ոչ հեռու՝ Որոտան գետի աջակողմում, Հալիձոր գյուղի հանդիպակաց բարձունքին:

Հալիձորի Հարանց կամ Տաթևի նախկին Մեծ անապատը, որը հայտնի էր նաև Սյունյաց Մեծ անապատ անվամբ, ցավոք երկար կյանք չունեցավ, քանզի մեծապես խարխվեց Սյունյաց 1658 թ. երկրաշարժից: Կարճ ժամանակում նշանավոր հոգևոր ու գրչության կենտրոն դարձած անապատի միաբանությունը տեղափոխվում է: Հակոբ Դ. Զուղայեցի (1655–1680) կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ և վանահայր Արիստակես վարդապետ Տաթևացու հոգածությամբ նոր անապատ է հիմնվում ներկայիս Տաթևի Մեծ անապատի տեղում: Նորահիմն անապատը ևս, չզիջելով նախորդին, շատ շուտով հայտնի մենաստան է դառնում, որի հիմնադրման ու գործունեության մասին են վկայում ոչ միայն մատենագրական աղբյուրները՝ ի դեմս Զաքարիա Ագուլեցու հաղորդումների, այլև հուշարձանալի մոմերին ու տապանաքարերին պահպանված երկու տասնյակից ավելի վիմագրերը: Վերջիններիս համալիր քննությանն է նվիրված սույն ուսումնասիրությունը, քանզի դրանք ցայսօր ամբողջացված և հրատարակված չեն:

*Հիմնաքարեր*² Տաթևի Մեծ անապատ, Տաթևի վանք, Արիստակես վարդապետ Տաթևացի, միաբանություն, վիմագիր, տապանաքար, գավիթ-սրահ, գերեզմանոց:

Ներածություն

Տաթևի վանքի վիմագրական ժառանգության ուսումնասիրման շրջանակում² 2018 թ. հուլիսի 25-ին վիմագրագիտական հետազոտություններ իրա-

¹ Սարգիսը ծագումով պատմական Արագածոտնի Ամբերդ գավառի Արենի գյուղից էր, որը ներկայումս ավեր ու անմարդաբնակ է [Հակոբյան և այլք 1986, 422]:

² 2014–2015 թթ. Տաթևի վանքում, մասնավորապես հյուսիսային պարսպապատից բացվող մուտքի, արևելյան պարսպապատի, զանգակատան և երբեմնի գավիթ-սրահի մերձակայքում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախմբի կողմից պեղումներ են իրականացվել (ղեկավար՝ Հուսիկ Մելքոնյան, անդամներ՝ Արսեն Հարությունյան, Դավիթ Դավթյան), որոնց արդյունքները վերջերս ենք հրատարակել [Melkonyan et al. 2017]: Պեղումներին զուգահեռ և հետագա տարիներին մեր կողմից իրականացվել են նաև վանքի և շրջակա հուշարձանների վիմագրագիտական հետազոտություններ, ընդօրինակվել է ավելի քան 120 անտիպ արձանագրություն:

կանացրինք Որոտանի գեղատեսիլ կիրճում՝ գետի աջափնյա հարթության վրա կառուցված Տաթևի Մեծ անապատում³։ Ճարտարապետական առումով հոյակերտ այս համալիրը, ինչպես նկատել է ճարտարապետության դոկտոր Սուրադ Հասրաթյանը, մոտ լինելով Տաթևի վանքին՝ «*մնացել է հոչակավոր հարևանի փառքի սրվերում, կարոտ ուսումնասիրության ու արժանի գնահատականի*»⁴։ Անուշադրությունը դեպի այս համալիրը Մ. Հասրաթյանը պայմանավորում է նաև գրականության մեջ ձևավորված այն թյուր կարծիքով, թե իբր 17–18-րդ դդ. հայ ճարտարապետությունն ուսումնասիրության արժանի ստեղծագործություններ չունի⁵։ Հիրավի, այդ տեսակետը կոտրեց Մ. Հասրաթյանը՝ իրականացնելով այս և մյուս համալիրների ճարտարապետության գիտական ուսումնասիրությունը։

Մեր հետազոտությունների արդյունքում պարզվեց, որ անապատի վիմագրական ժառանգությունը ևս ամբողջացված և պատշաճ ուսումնասիրված չէ։ Այսպես, ընդօրինակված 17–19-րդ դդ. թվագրվող 21 վիմագրից 12-ն անտիպ էին, իսկ հրատարակվածները՝ սրբագրման և լրացման ենթակա։ Նշենք, որ մենք չափագրել ենք նաև բոլոր կոթողային հուշարձանները, լուսանկարել ու գրչագրել արձանագրությունները։ Մինչ բուն նյութին անցնելը՝ նախ համառոտ անդրադառնանք Տաթևի Մեծ անապատի և նրա վիմագրերի վերաբերյալ նախորդ ուսումնասիրողների աշխատություններին։

Տաթևի Մեծ անապատը նախընթաց հրատարակություններում

Տաթևի Մեծ անապատը համառոտ հիշատակված է 19-րդ դ. տեղագրական բնութքի որոշ աշխատություններում։ Առաջին վկայությունը Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի երկհատոր ուսումնասիրության երկրորդ հատորում է, որտեղ հեղինակը նկարագրում է անապատի հուշարձանախումբը, ունեցած երբեմնի փառքն ու անմխիթար վիճակը, քանզի «...*այսպիսի հրաշակերտ Անապատ մնացել է այս ամսյի, որ երբեմն հանդիսարան էր միաբանից բազմաց և սկզբնապարճառ այլոց մենասարանից...*»⁶։ Վիմագրերի վերաբերյալ որևէ հիշատակություն Ջալալյանցը չի հաղորդում։ Վկայակոչելով վերջինիս նկարագրությունը՝ Ղևոնդ Ալիշանը ևս վիմագրերի առնչությամբ լռում է՝ նշելով միայն, որ նոր անապատը հնի նմանությամբ կոչվել է Մեծ անապատ «...*իբր գլուխ և առաջին ամենայն անապատից, որք յայլևայլ գաւառս և աշխարհս Հայոց հիմնեցան, իսկ հին մեծ Անապատն կոչեցաւ այնոհերս Լարանց անապատ, ի յիշարակ նախասկիզբն հասարարողաց կրօնին*»⁷։ 19-րդ դ. վերջին անապատի որպիսության մասին համառոտ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Երվանդ Լալայանը, որը ևս, չանդրադառնալով վիմագրերին, միայն նշում է, որ անա-

³ Ուսումնասիրություններ կատարելիս մեզ ուղեկցեցին Տաթև գյուղի բնակիչներ Սաղաթել Իսավերդյանն ու Վահագն Գևորգյանը։

⁴ Հասրաթյան 1973, 19։

⁵ Հասրաթյան 1973, 19–20։

⁶ Ջալալեանց 1858, 305։

⁷ Ալիշան 1893, 250։

պատն իբրև կալվածք ունի մեկ այգի, վանահայրը Խոսրով վարդապետն է, որը Գորիսում է բնակվում, իսկ վանքի պահպանությունը վստահված է մի գյուղացի ընտանիքի, որը բավարար ուշադրությամբ չի հետևում⁸:

Տաթևի Մեծ անապատի վիմագրերի հիշատակմամբ վաղագույն աշխատությունը Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանինն է, որը 1904 և 1911 թթ., ձեռագրեր ուսումնասիրելու և վանական-պաշտոնական գործունեություն ծավալելու նպատակով, եղել է այն ժամանակ Էջմիածնապատկան Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի վանքերում: Իր այցելությունների ընթացքում մեծանուն հոգևորականը ջանացել է ընդօրինակել նաև սրբավայրերի վիմագրերը⁹: Այսպես, 1904 թ. օգոստոսի 13-ին Մեսրոպ Մագիստրոսը եղել է Հալիձորի Հարանց և Տաթևի Մեծ անապատներում՝ ընդօրինակելով առաջինից 6, երկրորդից՝ 8 արձանագրություն: Տաթևի Մեծ անապատից առաջին անգամ 1938 թ. հրատարակված 8 վիմագրերը Մեսրոպ Մագիստրոսը ներկայացրել է հուշարձանի նկարագրությունից հետո՝ հերթական համարակալմամբ, նշելով արձանագրության տեղը և բնագրի տողերի սահմանները¹⁰:

Անվանի վիմագրագետ Մեդրակ Բարխուդարյանի աշխատասիրությամբ 1960 թ. հրատարակված «Դիվան հայ վիմագրության» (այսուհետ՝ ԴՀՎ) մատենաշարի 2-րդ պրակը նվիրված է Գորիսի, Սիսիանի և Կապանի շրջանների վիմական բնագրերին: Հատորի սկզբում վիմագրագետը ներկայացրել է Տաթևի վանքից և շրջակայքից 93 արձանագրություն, որոնցից մեկը Մեծ անապատի գավիթ-սրահի կառուցման 1743 թ. վիմագիրն է¹¹: Ավելի վաղ այն հրատարակվել է նաև Մեսրոպ Մագիստրոսի ընթերցմամբ¹², սակայն մեզ անհայտ պատճառներով վերջինիս ոչ միայն 1938 թ. հրատարակված գիրքը, այլև 1918 թ. Տաթևի վիմագրերի առնչությամբ՝ «Արարատում» հրատարակված հոդվածը Ս. Բարխուդարյանը չի օգտագործել¹³:

Ներկա դարի սկզբներին Տաթևի Մեծ անապատից 7 վիմագիր է հրատարակել նաև վիմագրագետ Գրիգոր Գրիգորյանը: 1966 թ. ի վեր շուրջ 40 տարի Վահանավանքի նշանավոր վանական համալիրը պեղած հնագետ-վիմագրագետն իր դաշտային հավաքչական աշխատանքների ընթացքում քանիցս եղել է նաև Տաթևի Մեծ անապատում, որին նաև Հարանց անապատ է կոչում՝ նույնացնելով Հալիձոր գյուղի հանդիպակաց Տաթևի նախկին Մեծ անապատի հետ: Վիմագրագետի դիպուկ բնորոշմամբ՝ անապատի վիմագրե-

⁸ Լալայեան 1898, 149–150:

⁹ Տեր-Մովսիսեան 1938, 3:

¹⁰ Տեր-Մովսիսեան 1938, 58. №159–165:

¹¹ ԴՀՎ-2, 35, №67: Գավիթ-սրահի կառուցման վիմագիրը հետագայում վկայակոչել են նաև Մուրադ Հասրաթյանը [Հասրաթյան 1973, 21–22], իսկ վերջին տարիներին՝ Ս. Էջմիածնի հյուրընկալ Դավիթ սարկավագ Մովսեսյանը՝ առանց հավելյալ ծանոթագրությունների [Մովսեսյան 2017, 43]:

¹² Տեր-Մովսիսեան 1938, 58, №159:

¹³ «Մեսրոպ եպիսկոպոս» ստորագրությամբ 1918-ին «Արարատում» հրատարակված Տաթևի վանքի և շրջակայքի 45 վիմագրերն ամփոփող հոդվածը վերջերս վերահրատարակվել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում [Տեր-Մովսիսեան 2010]:

րի գերակշիռ մասը հրատարակված չէ նաև ԴՀՎ 2-րդ պրակում, ուստի փորձել է լրացնել այդ բացը՝ վիմագրերը ներկայացնելով ըստ իրենց տեղի¹⁴:

Անապատի հիմնադրումը և շինարարական վիմագրերը

Հարանց անապատի՝ 1658 թ. երկրաշարժից մեծապես վնասվելուց և մասամբ ավերվելուց մի քանի տարի անց միաբանությունը տեղափոխվում և հաստատվում է Տաթևի նորահիմն անապատում: Պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին, նկարագրելով անապատի՝ երկրաշարժից կրած վնասները, գոհունակությամբ է փաստում, որ նախկին անապատը հիմնովին չավերվեց, այլ միայն «...արևմտյան կողմն անապատին, պարիսպն և հիւրաբունն, և ախօռք անասնոցն, և համբարանոցքն, և մասն ինչ ի սենեկէ եղբարցն, և արևմտեան կողմն մեծ եկեղեցոյն՝ յեպրոստ կուսէ արևմտեան սեանցն, սորա ամենեքեան ատերեցան»¹⁵: Վանականների տեղափոխվելու և նոր անապատ կառուցելու մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում 17-րդ դ. ճանապարհորդ, վաճառական Ջաքարիա Ագուլեցին, ըստ որի՝ ինքը Տաթևի Մեծ անապատ է այցելել 1668 թ. հունիսի 6-ին, երբ տեղի վանահայրը Արիստակես վարդապետ Տաթևացին էր, որն ուներ 70 կրոնավոր, իսկ անապատի կենտրոնում գտնվող եկեղեցին դեռևս թերակատար էր, քանզի «...ստաջ ուրիշ տէղ ին բնակեալ... տէղն խախտվեցալ, փլաւ... եկին այս տէղս, նոր ըսկիսքն արարին, յիսար (պարիսպ – Ա. Հ.), խոց, եկեղեցին շինեցին: Այս Ը. (8) տարի այ, որ եկել ան այս տէղս»¹⁶: Ագուլեցու այս բացատրիկ հիշատակությունը կարելի է համարել Տաթևի Մեծ անապատի հաստատման գլխավոր վավերագիրը, որը հիմնավորվում և լրացվում է նաև տեղի վիմական սկզբնաղբյուրներով:

Տաթևի Մեծ անապատի ներկայիս համակառույցը բաղկացած է կենտրոնում վեր խոյացած Ս. Աստվածածին երկու զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկ եկեղեցուց, ավելի ուշ արևմտյան պատին կից կառուցված գավիթ-սրահից, հյուսիսային մուտքին կից փոքր գավիթ-դամբարանից, պարսպակից և ոչ պարսպակից շուրջ յոթ տասնյակ վանական խցերից, սեղանատնից, խոհանոցից և տնտեսական նշանակության այլ կառույցներից [սկ. 1]: Բնականաբար, համալիրի գլխավոր շինությունը Ս. Աստվածածին եկեղեցին է, որի արևմտյան մուտքի բարավորին պահպանվել է Հայոց ՌՃԺԲ., այսինքն՝ 1663 թվագիրը, ինչն, ըստ ամենայնի, վերաբերում է շինարարության մեկնարկին, քանի որ 1668 թ. իր այցելության ժամանակ Ջաքարիա Ագուլեցին այն թերակատար էր տեսել:

1. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան մուտքի բարավորին, 1 տող [սկ. 2].

Ի ԹՎ.ԻՆ, ՌՃԺԲ. (1663)¹⁷:

¹⁴ Գրիգորյան 2009, 65–66:

¹⁵ Դավրիժեցի 1990, 224:

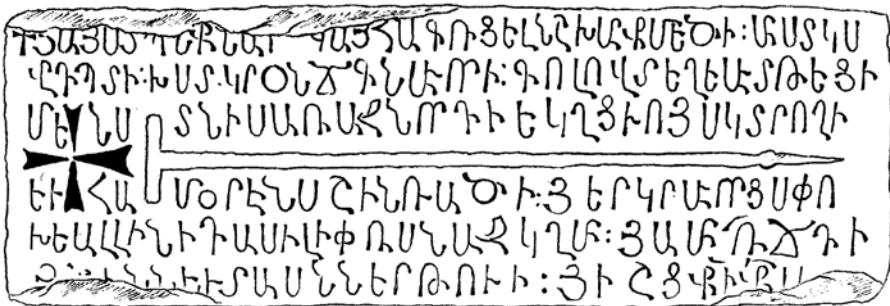
¹⁶ Ագուլեցի 1938, 75–76:

¹⁷ Տեր-Մովսիսեան 1938, 58, №160:

Հետագայում կարմրով ներկված այս թվագիր հիշատակությունը Մուրադ Հասրաթյանը ևս համարում է եկեղեցու հիմնադրման տարեթիվը¹⁸:

Եկեղեցու և մի շարք այլ շինությունների կառուցման առնչությամբ սկզբնաղբյուրային արժեք ունի նաև անապատի հիմնադիր վանահայր Արիստակես վարդապետ Տաթևացու տապանագիրը, որտեղ նրան է վերագրված ոչ միայն եկեղեցու, այլև ժամանակամերձ մյուս շինությունների կառուցումը:

2. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,68×0,55 մ). Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց, հետագայում կառուցված գավիթ-սրահի ներսում, պահպանված երեք տապանաքարերից մեջտեղին է: Քարի կենտրոնում քանդակված է խաչով պսակված վարդապետական գավազան, չափածո տապանագիրը ծածկում է քարի գրեթե ողջ մակերեսը, 6 տող [նկ. 3].

+ Ի ՅԱՅՍ ՏԼԱՂԱՂ ՔՆԱՐԱՆԻ, ԿԱՅ՝ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՆՇԽԱՐՔ ՄԵԾԻ, ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ / ՎԼԱՐԴԱՂԵՅԻ՝ ԽՍՏԱԿՐՕՆ ՃԳՆԱԽՈՐԻ, ԳՈԼՈՎ ՏԵՂԵԱԻ ՏԼԱԹԵԼԱՅԻ, / ՄԵՆԱՍՏԱՂԻՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ, ԵԿԵՂԵՑ-ԻՈՅՍ ԿԼԱՍԼԱՐՈՂԻ, / ԵՒ ՀԱՄՕՐԷՍ ՇԻՆՈՒԱԾԻ, ՅԵՐԿՐԱԽՈՐԱՅՍ ՓՈ/ ԽԵԱԼ ԼԻՆԻ, ԴԱՍԻԼ Ի ՓԼԱՌՄՆ ԱՋԼԱԿՈՂՄԻ, ՅԱՄԻ ՌՃԴ.Ի (1104), / 'ՅԻՆ'Ն ԵՒ ՏԱՄՆ (19) ՆԵՐ ԹՈՒԻ (1674), ՅԻՇԵՏԵՅԻՔ Ի ՔՄ¹⁹:

Տապանագրի առաջին հրատարակիչ Մեսրոպ Մազիստրոսն Արիստակես անձնանվան փոխարեն կարդացել է մեծիմաստ վարդապետ, իսկ թվակալը՝ ՌՃԻ. (1671): Մյուս հրատարակիչ Գր. Գրիգորյանը թվականն ընդհանրապես ՌՃԴ., այսինքն՝ 1655 է կարդում, այն դեպքում, երբ անապատի եկեղեցու կառուցումը մինևույն Արիստակես վարդապետի հոգածությամբ, ինչպես տեսանք, սկսվել է 1660-ական թվականների սկզբներին: Վերջինիս մահվան և թաղման մասին ուշագրավ է դարձյալ Զաքարիա Ագուլեցու հաղորդումը, ըստ որի՝ Տաթևի Մեծ անապատի վանահայր Արիստակես վարդապետ Տաթևացին վախճանվել է Ագուլիսում՝ 1669 թ. դեկտեմբերի 15-ին, իսկ մարմինը տարել ու ամփոփել են իր իսկ կառուցած անապատում. առաջնորդի պաշտոնում նրան հաջորդել է Մովսես վարդապետ Խոտանանցին. «Թվին ՌՃԺԸ. (1669) դեկտեմբ-

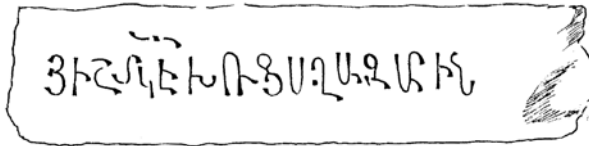
¹⁸ Հասրաթյան 1973, 21:

¹⁹ Տէր-Մովսիսեան 1938, 58, №161բ; Գրիգորյան 2009, 65–66:

քերի ԺԵ.-ումն (15) Ագուլիս, որ Տաթևու կրօնատրուաց անապատին հայրն՝ Արիստակէս վարդապետն, այսօր առ Աստուած փոխեցաւ: Սուրբ մարմինն տարան Տաթև, իր շինած անապատն, անդ թաղեցին: Սայ էր ի գեղջէն Տաթևու, տրայ տէղն նստաւ մէկ տարոյ յետ նայ Խորանեցի Սովսէս վարդապետը....»²⁰: Կարելի է ենթադրել, որ 1669 թ. վախճանված Արիստակէս վարդապետի տապանաքարին արձանագրվել է ոչ թե մահվան, այլ տապանի տեղադրման՝ ՌՃԴ. (1104) և 19 հավելյալ, այսինքն՝ 1674 թվականը:

Շինարարական բովանդակության ժամանակագրորեն հաջորդ վիմագրերը համալիրի ներսի ոչ պարսպակից՝ Դ-ան խմբի խցերից մի քանիսի մուտքերի վերնամասում, նեղ լուսամուտներին կից և ներսում պահպանված համառոտ հիշատակագրություններն են, որոնք անուղղակիորեն վկայում են դրանց կառուցման ժամանակի, նպաստավորողի, վանականի մասին:

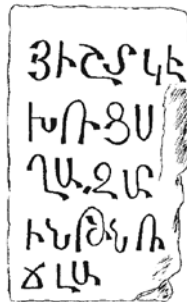
3. ՎԱՆԱԿԱՆ ԽՈՒՅ. հյուսիսային պարսպապատին զուգահեռ, ձախից երկրորդ խցի մուտքի ճակատաքարին, 1 տող [նկ. 4].

ՅԻՇԿԵԼԽՈՒՅՍ ՂԱԶԱՐԻՆ:

Թերևս միևնույն Ղազարն է հիշատակված նաև կից խցի վիմագրում:

4. ՎԱՆԱԿԱՆ ԽՈՒՅ. նախորդին աջից կից խցի լուսամուտի աջակողմյան քարին, արտաքուստ, հինգ տող [նկ. 5].

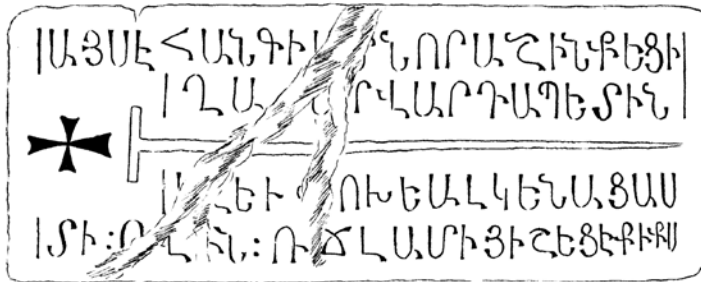
ՅԻՇԿԵԼԽՈՒՅՍ Ե՛ / ԽՈՒՅՍ ՂԱԶԱՐԻՆ,
ԹՎ.Ի.Ն ՌՃԼԱ. (1682)²¹:

Վիմագրի առաջին հրատարակիչ Գր. Գրիգորյանի համոզմամբ՝ հիշատակված Ղազարը եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց թաղված Ղազար վարդապետ Նորաշինքեցին է, չնայած որ մահվան թվականը տապանագրում 1681 է.

²⁰ Ագուլեցի 1938, 87:

²¹ Գրիգորյան 2009, 65:

5. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,68×0,65 մ). Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց, գավիթ-սրահի ներսում, աջից առաջինը: Քարի կենտրոնում խաչով պսակված վարդապետական գավազանն է, 4 տող [նկ. 6].

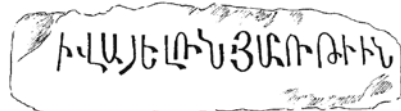
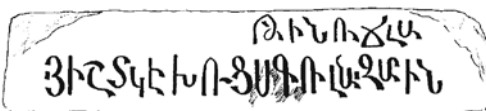

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏՆՆՈՐԱՇԽՆՔԵՑԻ / ՂԱՐՁԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, / ԴԵՂԵՒ
ԲՆԵԱԼԿԵՆԱՑԱՍ/ՏԻՆԻՆ: ՌԺԼԱՄԻՅԻՇԵՑԵՔԻՔՈՒ. (1681) ԱՄԻ, ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՄ²²:

Քարի կտրվածքի, ապա սվաղով անփութորեն նորոգման արդյունքում որոշ գրեր փասվել են: Ղազարն, ըստ ամենայնի, անապատի վանահայրերից է՝ ծագումով Սյունյաց Նորաշենիկ գյուղից, որը, կարծում ենք, Կապան քաղաքից ոչ հեռու՝ Աճանան գետի հովտում գտնվող Նորաշենիկ գյուղն է²³:

Վանական խցերի մյուս երկու հիշատակագրությունները Դանն շարքի արևելյան պարսպապատին զուգահեռ հատվածում են:

6. ՎԱՆԱԿԱՆ ԽՈՒՑ. ձախից առաջին խցի ներսում, ձախակողմյան զույգ խորշերի ճակատաքարերին [նկ. 7ա, բ].

ԹՎԻՆ ՌՃԼԱ. (1682):

ՅԻՇԼԱՏԼԱԿ Է ԽՈՒՑՍ ԳՈՒԼՆԱԶԱՐԻՆ, / Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ:

Հիշատակված Գուլնազարին հակված ենք համարելու շինարարության մեկենաս, այսինքն՝ Գուլնազարի հոգածությամբ իրագործվել է խցի (միգուցե նաև խցերի) կառուցումը՝ ի վայելումն Հարություն ճգնավորի: Ջաքարիա Ագուլեցին հիշատակում է ոմն խոջա Գուլնազար Ագուլեցու, որը 1670–1671 թթ. վերակացու է կարգվել Ագուլիսի Վերին թաղի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու վերականգնման աշխատանքներին²⁴: Հիշյալ եկեղեցու հյուսիսային, հարավային և արևմտյան որմերին՝ նվիրատվությունների դիմաց ագուցված արձանագիր խաչքարերից մեկի վիճակում վկայված են նաև նվիրատու պարոն Նահապե-

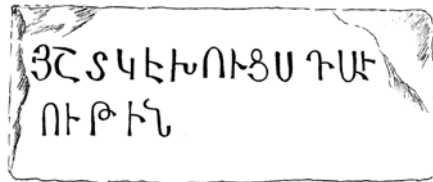
²² Տեր-Մովսիսեան 1938, 58, №161ա; Գրիգորյան 2009, 65:

²³ Հակոբյան և այլք 1998, 20:

²⁴ Ագուլեցի 1938, 96:

տի ծնողների՝ խոջա Գուլնազարի և Բեգսուլթանի անունները²⁵, իսկ Վերին Ագուլիսի Բեկի գերեզմանատան տապանագրերից մեկում հիշատակված է ննջեցյալի՝ Մելքումի որդի Գուլնազարի անունը՝ վախճանված Հայոց ՌՃԿԲ. (1713) թվականին²⁶: Հավանական ենք կարծում Տաթևի Մեծ անապատի վիմագրում վկայված Գուլնազարի և Ագուլիսում գործած նույնանուն խոջայի՝ միևնույն անձը լինելու հանգամանքը: Այս և վերոհիշյալ հիշատակագրություններին կից թվագիրն անուղղակիորեն հաղորդում է նաև խցերի կառուցման ժամանակը, այսինքն՝ եթե Զաքարիա Ագուլեցու հաղորդմամբ Հարանց անապատի միաբանությունը 1660-ական թվականների սկզբներին տեղափոխվել և այստեղ կառուցել էր եկեղեցին, պարիսպն ու կից խցերը, ապա նույն խցերի ներքին՝ Դ-աձև շարքը կառուցվել է շուրջ քսան տարի անց, ինչը վկայում է անապատում վանական միաբանության ստվարացման մասին:

7. ՎԱՆԱԿԱՆ ԽՈՒՑ. միևնույն շարքի ձախից հինգերորդ խցի մուտքի ճակատակալ քարին, 2 տող [նկ. 8].

ՅԼԻՇԼԱՅԼԱՅ Է ԽՈՒՑՍ ԴԱԵ/ՈՒԹԻՆ²⁷:

Դատութ (Դատուտ) անվանաձևը Հր. Աճառյանը բացատրում է իբրև Դավիթ անվան արաբական տարբերակ, որը մեզանում հիշվում է 15-րդ դ.²⁸:

Այս շարքի խցերից մեկի դիմաց դրված էր մի շինաքար՝ վրան անկանոն գրչությամբ. «1986 (»), Ներսէս Տէր-Սարգսեան»:

1660-ական թվականներին բուն համալիրի հետ միաժամանակ կառուցված պարսպապատը նորոգվել է 1720 թ.:

8. ՊԱՐՍՊԱՊԱՏ. արևմտյան կողմում՝ արտաքուստ ագուցված քանակյուն քարին, 3 տող [նկ. 9].

²⁵ Այվազեան 2005, 73, № 47:

²⁶ Այվազեան 2005, 114, № 449:

²⁷ Գրիգորյան 2009, 65:

²⁸ Աճառյան 1944, 62:

ՆԼՈՂՈՔԻՆ ՇԻՆՎԱԾԼՈՅՍ / ԴԼՈՒԿԼԱՍ ՎԼԱՐԴԼԱՊԵՏ, /
Ի ՌՃԿԹ.-ԻՆ (1720):

Կցագրերով աչքի ընկնող արձանագրությունը 18-րդ դ. սկզբին պարսպապատի նորոգման մասին վկայող միակ հավաստի աղբյուրն է։ Մ. Հասրաթյանը, վկայակոչելով արձանագրության բովանդակությունը, նշում է, որ շարվածքից էլ երևում է, որ պարիսպները 18-րդ դ. սկզբին ավելացվել են խցերի տանիքներից սկսած, նորոգվել են նաև անկյունների վերնահարկերը։ Նորոգման թվականը Մ. Հասրաթյանը 1711 է կարդացել²⁹։

18-րդ դ. կեսերին եկեղեցու արևմտյան պատին կից՝ ողջ լայնությամբ, կառուցվում է գավիթ-սրահ։

9. ԳԱՎԻԹ-ՍՐԱՀ. ներսում, Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի ձախակողմյան պատին, 10 տող [սկ. 10]։

ՅԻ ՀԱՄԱԿԵ
ՄԵ ԼԻՔԵ ԿԱ
ՆԻՆՈՐԵԹՈՒ
ՄԱՆՇՈՒԱԿ
ԳԱԿԻՆՆԵՐ
ԵԼՈՅՆՈՐԳԼՈ
ԻՆՆՍՐԲԱՆՆ
ՔԱՐԱՔ ՇԻՆՎԱԾ
ՆԵՑԻՆԵՐ ՇԻՆՎԱԾ

ՅԻ ՀԱՄԱԿԵ / ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆԻՆ,
ՈՐ Ե. (5) ԹՈՒՄԱՆ ՏՈՒԱԿ /
ԳԱԿԻՆՆ ՇԻՆՎԱԾՆ,
ՈՐ ԳԼՈՒԿԼԱՍ ՍՐԱՍԱՀ /
ՔԱՐԱՄՔ ՇԻՆՎԱԾՆԵՐ /
ՌՃՂԲ. (1743)³⁰։

Համաձայն վիմագրի՝ գավթի կառուցման մեկենասը Արցախի Տող գյուղի նշանավոր տանուտեր, Դիզակի մելիքության հիմնադիր մելիք Եզանն է³¹, որը հինգ թուման (այսինքն՝ 50.000 պարս. դինար) է նվիրաբերել գավթի կառուցման համար։ Տող գյուղի Ս. Հովհաննես և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիների մուտքերի բարավորներին պահպանված ժամանակամերձ վիմագրերից մեկը դարձյալ վկայում է

մելիք Եզանի մեկենասությամբ եկեղեցու տանիքը նորոգելու մասին (1736 թ.)³², իսկ մյուսը բովանդակում է մելիք Եզանի վախճանից (1744 թ.) հետո նրա որդու՝ մելիք Եսայու միջոցներով դարձյալ եկեղեցու տանիքի նորոգումը (1747 թ.)³³։

Չնայած խնդրո առարկա վիմագրում հատկանշված չէ եկեղեցու տանիքը նորոգելու մասին, այդուհանդերձ կարծում ենք, որ տեղին է Մ. Հասրաթյանի համոզմունքը, թե հիշյալ վիմագիրը պարզում է նաև եկեղեցու տանիքը սրբա-

²⁹ Հասրաթյան 1973, 22։

³⁰ Տէր-Մովսիսեան 1938, 58, №159; ԴՎՀ-2, 35, №67 (առանց թվական); Հասրաթյան 1973, 21–22։

³¹ Ղուլյան 2001, 30; Մաղալյան 2007, 201–205։

³² ԴՎՀ-5, 177, №632։

³³ ԴՎՀ-5, 177, №628։

տաշ քարերով նորոգված լինելու փաստը³⁴: Մ.Հասրաթյանի բնորոշմամբ՝ Տաթևի Մեծ անապատի գավիթն իր ակունքներն ունի Սյունյաց 9–11-րդ դդ. ճարտարապետության մեջ, ի դեմս Բղենո Նորավանքի արևմտյան սյունաարահի: Ըստ նրա՝ Տաթևի Մեծ անապատում գավթի կառուցումն ունեցել է զուտ մեմորիալ նշանակություն, ինչի ապացույցն այնտեղ եղած տապանաքարերն են³⁵:

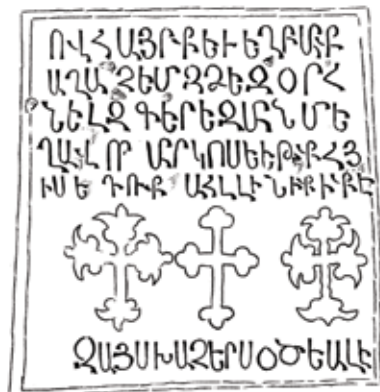
Տապանագրերը

Տաթևի Մեծ անապատի վիմագրական ժառանգության անքակտելի մասն են նաև մեկ տասնյակից ավելի՝ 17–19-րդ դդ. տապանագրերը, որոնք փաստական տեղեկություններ են հաղորդում անապատի առաջնորդ-վանահայրերի և միաբանության անդամների մասին: Արդեն վերը նշեցինք, որ թաղումներ են արվել Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց, որտեղ հետագայում գավիթ է կառուցվել: Հավելենք, որ թաղումներ են արվել նաև եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջևում և, ընդհանրապես, հյուսիսային կողմում՝ մինչև աղբյուրն ընկած տարածքը, որը գերեզմանոց է ծառայել:

10–11. Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքի աջ և ձախ նիստերին փորագրված են թերևս նույն մուտքի միջնամասում առկա հարթ ուղղանկյունաձև տապանաքարին փորագրելիք 8 և 6 տողերից հետևյալ վիմագրերը [նկ. 11–12].

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՏԵՐ ՄԱՐ/ԿՈՍԻՆ,
ՅՈՅԺ ԶԳՆԱԶԳԵԱՅ ԿԸ/ՐՕՆԱԽՈՐԻՆ,
ՈՐ ԷՐ ՏԵՂԵԱԽ Ա/ԳՈՒԼԵՑԻ, ԱՄԱԽ
ԲԱԶՄԱԽ ԱՍ/Տ ԿԵՑՈՂԻ, ԵՂԵԻ
ՓՈԽԵԼԱՂ ԿԵՆԱՅ / ԱՍՏԻՍ, ԵՂԱԽ Ի
ԴՐԱՆ ՄԲ ՏԱՃԱ/ՐԻՍ, ԹՎԻՆ Ռ. ԵԻ
Ճ.-ԻՆ ԵԻ ԽԷ.-Ե/ՐՈՐԴԻՆ (1698),
ՅԻՇԵՑԷՐ Ի ՔՄ. ԱՄԷՆ³⁶:

Ո՛Վ ՀԱՅՐԲ ԵԻ ԵՂԲԱՐԲ, /
ԱՂԱԶԵՄ ԶԶԵԶ ՕՐՀ/ՆԵԼ
ԶԳԵՐԵԶՄԱՆ ՄԵ/ՂԱՎՈՐ ՄԱՐԿՈՍ
ԵԻԵԹ ՔԼԱՂԱՆԱՅ/ԻՍ ԵԻ ԴՈՒԲ
ԱԼԻՐՂԱՆԵԱՂ ԼԻՆԻԲ Ի ՔԷ: ԶԱՅՍ
ԽԱԶԵՐՍ ՕԾԵԱԼ Է³⁷:

³⁴ Հասրաթյան 1973, 22:

³⁵ Հասրաթյան 1973, 94–95:

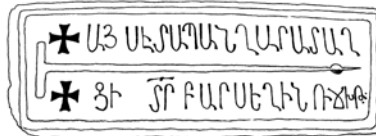
³⁶ Տէր-Մովսիսեան 1938, 58, № 164; Գրիգորյան 2009, 66:

³⁷ Տէր-Մովսիսեան 1938, 58, № 163; Գրիգորյան 2009, 66:

Առաջին արձանագրության հաղորդմամբ՝ ննջեցյալը ծագումով Ագուլիսից Մարկոս ճգնակյաց կրոնավորն է, որն անապատում երկար տարիներ է անցկացրել և պատիվ է ունեցել թաղվելու եկեղեցու հյուսիսային մուտքի դիմաց, որին կից, թերևս հենց 17-րդ դ. վերջին, քառանկյուն հատակագծով փոքր գմբեթավոր գավիթ-դամբարան է կառուցվել³⁸: Երկրորդ վիմագիրը նախորդի տրամաբանական շարունակությունն է, որը Մարկոս վանականի գերեզմանն օրհնելու աղերս է՝ ուղղված տեղի սուրբ հայրերին ու եղբայրներին:

Հիշյալ գավիթ-դամբարանի արևմտյան մուտքի դիմաց, ինչպես վերը նշեցինք, 18–19-րդ դդ. թաղումներ են արվել: Գրեթե միատեսակ հարթ ուղղանկյունաձև տապանաքարերից ժամանակագրորեն վաղագույնը 1700 թվականից է.

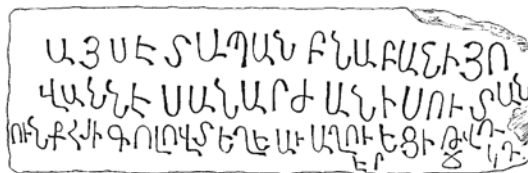
12. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,65 × 0,57 մ). գավիթ-դամբարանի արևմտյան մուտքի դիմաց, քարի կենտրոնում հովվապետական գավազանն է, գիրը՝ 2 տող [սկ. 13].

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՐԱՏԱՂ/ՅԻ ՏՐ ԲԱՐՍԵՂԻՆ, ՌՃԻԹ. (1700):

Տեր Բարսեղը ծագումով դարադաղցի է, թերևս՝ Պարսկահայաստանի Դարադաղ գավառից կամ, միգուցե, Կապանից ոչ հեռու գտնվող Սևաքար գյուղից, որին նաև Դարադաղ են կոչում³⁹:

13. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,60 × 0,48 մ). նախորդի հարևանությամբ, անվարժ գրչությամբ, 4 տող [սկ. 14].

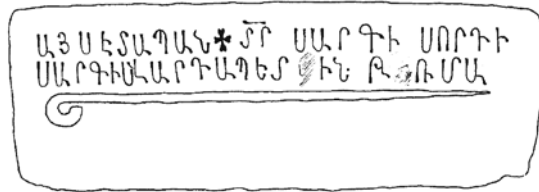
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲՆԱԲԱՆԻ ՅՈՒՎԱՆՆԷՍ ԱՆԱՐԺԱՆԻ, ՍՈՒՏԱՆ/ՈՒՆ ՔԼԱՀԼԱՆԱՅԻ, ԳՈՒԼՈՎ ՏԵՂԵԱՒ ԱՂՈՒԷՐԵՑԻ, / ԲԵՐԱՆՈՒՄ, ՌՃԿԴ. (1715):

Միջնադարյան աղբյուրներում անհատներին բնորոշող անարժան, սուտանուն նվաստացուցիչ ածականներով բնութագրված Հովհաննես բնաբան, այսինքն՝ ճարտասան, հոեետոր քահանան, թերևս, ծագումով Սյունյաց աշխարհի Հաբանդ գավառի Աղվերծ-Ըղվերծ գյուղից է:

14. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,52 × 0,53 մ). նախորդի հարևանությամբ, կենտրոնում հովվապետական գավազանն է, 2 տող [սկ. 15].

³⁸ Հասարկության 1973, 95–96:

³⁹ Հակոբյան և այլք 1991, 526:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ + ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ ՈՐԴԻ /
ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ.ԻՆ, ՌՄԱ. (1752):

Դատելով տապանագրից՝ ննջեցյալը տեր Սարգսի որդի Սարգիս վարդապետն է:

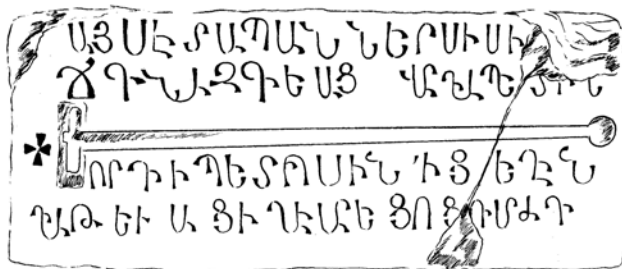
15. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ (1,41×0,62 մ). նախորդի հաքլանությամբ, գիրը՝ տեղ-տեղ վնասված ու մեծապես մաշված է, 3 տող [նկ. 16].

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ, ՏԱԹԵՒԱՐ/ՑԻ ԽԱԼԻՖԱՅ
ԵՐԵՄԻԱՅԻՆ, / + Ի ԹՎ.ԻՆ ՌՄԻ. (1771):

Ննջեցյալը ծագումով տաթևացի խալիֆա, այսինքն՝ վարժապետ, բաբունապետ երեմիան է:

16. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ (1,68×0,70 մ). գավիթ-սրահի ներսում՝ եկեղեցու մուտքի դիմաց առկա տապանաքարերից աջից երրորդն է: Կենտրոնում վարդապետական գավազանն է, գիրը՝ 4 տող [նկ. 17].

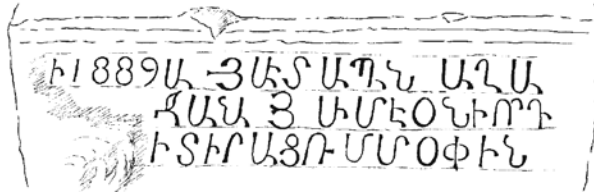
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՐՍԻՍԻ / ԶԳՆԱԶԳԵԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, / ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, Ի ՑԵՂԷՆ / ԴԱԹԵՒԱՅԻ ՂԱԼԱՄԵՑՈՑ, ՌՄԺ. (1765)⁴⁰:

Նախորդ երկու հրատարակիչներն արձանագրությունը վերծանել են բազմաթիվ տարբերակներով, ինչպես նաև բառերի ու տողերի աղավա-

⁴⁰ Տեք-Մովսիսեան 1938, 58, №162; Գրիգորյան 2009, 65:

դումներով: Ննջեցյալը Պետրոսի որդի Ներսես ճգնակյաց վարդապետն է, որը ծագումով Տաթևի Ղալամանց հայտնի տոհմից է: Տաթևացի գյուղագիր Սեդրակ Պողոսյանը Տաթևի ավելի քան 90 տոհմանունների շարքում հիշատակում է նաև Ղալամանց տոհմը⁴¹:

17. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,30 × 0,35 × 0,30 մ). բակում, աղբյուրի հարևանությամբ, հյուսիսային նիստին, 3 տող [նկ. 18].

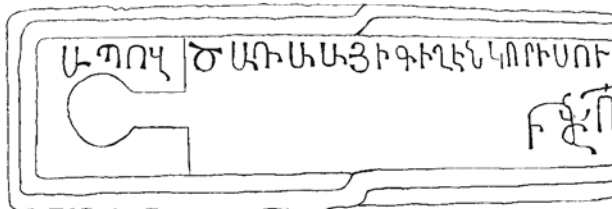

Ի 1889, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԱ/ՋԱՆԱՅ ՍԻՄԷՕՆԻ ՈՐԴ/Ի
ՏԻՐԱՅՈՒ ՄԵՍՐՕՓԻՆ:

Նմանատիպ բարձր, բայց ավելի փոքր 1907 թվակիր մի տապանաքարի վրա էլ նշմարելի էր ում Անդրեասի անունը:

Պարսպապատի հյուսիսային մուտքը հետագայում վերաշարվել-փակվել էր, իսկ ներկայումս այն՝ համալիրի գլխավոր մուտքն է, որի երկու կողմում՝ ուղղահայաց դիրքով իբրև շինաքար են օգտագործվել նեղ ուղղանկյունաձև զույգ տապանաքարերը:

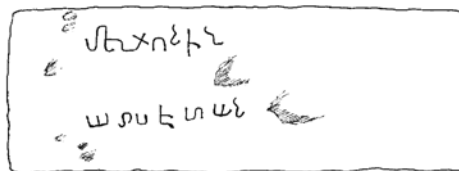
18. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. պարսպի հյուսիսային մուտքի աջ կողմում, 2 տող [նկ. 19].

ԱՊՈՎ ԾԱՌԱ ԱՅ Ի ԳԻԼԻՆ ԿՈՐԻՍՈՒ, / Ի ԹՎԻՆ Ռ...

Ցավոք, թվականը ամբողջությամբ չի ընթերցվում վերադիր մեկ այլ քարի պատճառով: Ննջեցյալը գործնական Արոմն է: Տապանաքարի ոճից, ինչպես նաև վիմագրի տառաձևերից դատելով՝ կարելի է թվագրել 17-րդ դարով:

19. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. նախորդի դիմաց, 2 տող [նկ. 20].

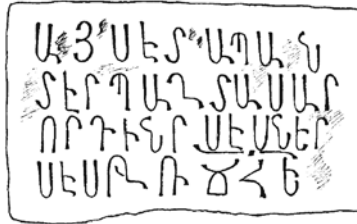

⁴¹ Պողոսյան 2011, 120:

Այս է տւալյան / Մելքոնին:

Տրամաբանորեն նախ պետք է երկրորդ տողը կարդալ, ապա՝ առաջին: Տառաձևերն առավել բնորոշ են 19-րդ դարին:

20. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ (1,45 × 0,35 մ). պարսպապատից դուրս, համալիրի հարավարևմտյան թեք լանջին տարածվող միաբանական գերեզմանոցում, 4 տող [սկ. 21].

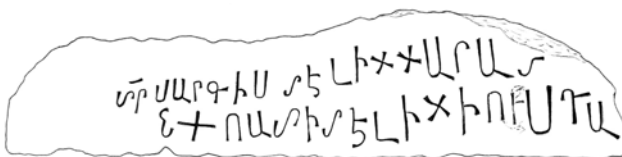

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ / ՏԷՐ ՊԱՂՏԱՍԱՐ / ՈՐԴԻ ՆԵՂՐՄԷՍ,
[ՆԵՐ/ՍԷՍ] ԹՎԻՆ, ՌՃՀԵ. (1726):

Ներսէս անվան երկրորդ հիշատակությունը համարում ենք գրչի վրիպակ:

Մերոյա Մագիստրոսն այս գերեզմանոցից հիշատակում է նաև ոմն Հովհաննես վարդապետի տապանագիրը՝ վախճանված Հայոց ՌՃԿԴ. (1715) թվականին⁴²: Մենք այն տեղում չնկատեցինք:

21. ՋՐԱՂԱՅ. հուշարձանախմբից մոտ 50 մ հարավ-արևմուտք պահպանվել է ուղղանկյուն հատակագծով կիսավեր ջրաղացը, որի մուտքի ճակատակալ քարի նեղ նիստին ընթեռնելի է անվարժ գրչությամբ հետևյալ երկտող վիմագիրը [սկ. 22].

ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ, ՄԷԼԻՔ ՔԱՐԱՄ/Ն + ՈԼԻ, ԱՏԻՄԷԼԻՔԻ ՈՒՄԴԱ:

Ըստ ամենայնի, նշված անձինք ջրաղացի կառուցման նախաձեռնողներն ու նպաստավորողներն են: Նրանցից տեր Սարգիսը, թերևս, Տաթևի վանքի կամ Մեծ անապատի հոգևոր սպասավորներից է, Քարամը մելիքական ծագում ունեցող մեկն է, որի անունն այլ աղբյուրներում գտնել չհաջողվեց, իսկ վերջում հիշատակված է *ուսրա*, այսինքն՝ վարպետ Ատիմելիքը կամ Ատիմելիքի հրավիրած վարպետը, որի անունը փորագրիչը չի նշել: Տառաձևերի հնագրական առանձնահատկություններից դատելով՝ գիրը բնորոշ է 19-րդ դ. երկրորդ կեսին:

⁴² Տեր-Մովսիսեան 1938, 58, № 165:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով կատարած վիմագրագիտական քննությունը՝ հարկ է արձանագրել հետևյալը.

Տաթևի Մեծ անապատը հիմնադրվել է 1658 թ. երկրաշարժից հետո, ըստ ամենայնի՝ 1663–1669 թթ., կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու նախաձեռնությամբ և տեղի վանահայր Արիստակես վարդապետ Տաթևացու հոգածությամբ: Համալիրը գործել և նոր շինություններով է համալրվել նաև 18-րդ դ. առաջին կեսին՝ ի դեմս գավիթ-սրահի 1743 թ. կառուցման:

Մեկ տասնյակից ավելի տապանագրերի վերծանությունը պարզում է, որ անապատի միաբանությունը ստվարացել է 17-րդ դարի վերջին տասնամյակներից, որտեղ ճգնել ու սպասավորել են հիմնականում ծագումով Տաթևից և հարակից բնակավայրերից եկած վարդապետներ և այլ հոգևորականներ:

Ներկայացված վիմագիր նյութը (21 վիմագրից 12-ը հրատարակվում է առաջին անգամ), թերևս, այսքանով չի սպառվում, քանի որ հատկապես պարսպակից խցերի հյուսիսային և արևելյան շարքերը տեղ-տեղ լցված են հողի ստվար շերտով, որտեղ հնագիտական պեղումներն ու մասնագիտական ուսումնասիրություններն, անխոս, ցանկալի արդյունք են տալու:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ

ԱԳՈՒԼԵՑԻ 1938

Ջաքարիա Ագուցելու օրագրությունը, Յերեվան, Արմֆան, 1938:

ԱԼԻՇԱՆ 1893

Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական. տեղագրութիւն Սիրնեաց աշխարհի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893:

ԱՅՎԱԶԵԱՆ 2005

Այվազեան Ա. Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Բ., Ագուլիս, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005:

ԴՎՀ-2

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960:

ԴՎՀ-5

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:

ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ 1990

Առաքել Դարիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990:

ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ 1858

Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ տեառն Սարգսի Սանահնեցոյ Ջալալեանց թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իմերեթի և այլոց, մասն Բ, ի տպարանի Ներսիսեան Հոգևոր դպրոցի Հայոց ընծայելոյ յԱզնուական աղայ Գէորգայ Արծրունոյ, Տիփսիս, 1858:

Ուսումնասիրություններ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2009

Գրիգորյան Գ. Մ., Վահանավանքի վերածնունդը (ինագետի օրագրից), Երևան, «Զանգակ-97», 2009:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1898

Լալայեան Ե. Ա., Սիսիան. նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար // «Ազգագրական հանդէս», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, №1, 105–272:

ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ 1973

Հասրաթյան Մ. Մ., Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ 2019

Հարությունյան Ա. Է., Տաթևի Մեծ անապատի վիմագրերը // «Հնագիտություն, ազգաբանություն, բանագիտություն. միջգիտակարգային մոտեցումներ», ՀԱԻ երիտասարդ գիտնականների 16-րդ միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, 20–22 նոյեմբերի, Երևան, «Ասողիկ», 40–42:

ՂՈՒԼՅԱՆ 2001

Ղուլյան Ա. Բ., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, ՀՀՈԻ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք IV, Երևան, «Գիտություն», 2001:

ՄԱՂԱԼՅԱՆ 2007

Մաղալյան Ա. Վ., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, «Գիտություն», 2007:

ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ 2017

Մովսեսյան Դ. Ա., Տաթևի Հարանց Մեծ անապատը և նրա մշակութային ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, Հեղ. հրատ., 2017:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ 2011

Պողոսյան Ս. Մ., Տաթևի համառոտ պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 2011:

ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ 1938

Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները, գրեց Մեսրոպ Մազիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսեան, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1938:

ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ 2010

Տեր-Մովսիսեան Մ. Վ., Արձանագրութիւններ Տաթևի վանքի և շրջակայքի, Զօդածների ժողովածու, հրատ. պատրաստեցին՝ Գ. Տեր-Վարդանեան, Ս. Նահապետեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2010, 279–297 (վերահրատարակված՝ «Արարատ», 1918, Դ-ԺԲ, 204–225):

MELKONYAN et al. 2017

Melkonyan H. A., Harutyunyan A. E., Davtyan D. H., Excavations at Tatev Monastery in 2014–2015 // Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies, Vol. XI, Issue 1–2, Yerevan-Oxford, 305–320.

Բառարաններ

ԱՃԱՌՅԱՆ 1944

Աճառյան Հ. Յ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1944:

ՀԱՎՈՐՅԱՆ և այլք 1986, 1991, 1998

Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախչյան Ս. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, 3, 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986, 1991, 1998:

Arsen E. Harutyunyan

Institute of Archaeology and Ethnography, Matenadaran

THE EPIGRAPHIC INHERITANCE OF METS ANAPAT OF TATEV

Keywords: Mets Hermitage of Tatev, Tatev monastery, congregation, epigraphic inscriptions, tombstone, narthex-hall, Archimandrite Aristakes Tatevatsi, cemetery.

The hermitage complexes (Halidzor, Tatev, Shinuhayr etc.) are remarkable manifestations of architecture of the Late Middle Ages in Syunik province of Armenia. One of them is Mets Anapat ("The Great Hermitage") of Tatev, which is relatively well-preserved. It is located in Vorotan Canyon, on the right bank of the same river, South-East from the Tatev monastery. It was founded at the beginning of the 1660s after the earthquake of 1658 that destroyed Harants Hermitage in Halidzor, or former Mets Hermitage of Tatev. The founder was Archimandrite Aristakes Tatevatsi who was buried next to the western wall of St. Astvatsatsin church, inside the narthex (gavit') built in 1743. The surrounding monastic cells were built at the end 1660s as well as in the 80s of the same century. In fact, from the day of foundation this hermitage had a large congregation, according to Zakaria Aguletsi - approximately 70 monks. More than 20 epigraphic inscriptions have been preserved on the walls of the complex, as well as on tombstones, providing reliable information about the foundation of the hermitage, construction and renovation works, fortification, and about the activity of monastic monks. Most of these inscriptions have not yet been decoded and published.

On the tympanum of the western entrance of St. Astvatsatsin church there is an inscription about the founding of the church in 1663, and to the left of the same entrance - about the construction of the narthex in 1743.

It should be noted that there are commemorative inscriptions on the tombstones of the 18th-19th centuries, preserved opposite the western entrance of the northern small narthex. According to these inscriptions monastic life in the hermitage continued in subsequent centuries.

Арсен Эдуардович Арутюнян

Институт археологии и этнографии, Матенадаран

ЭПИГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТАТЕВСКОЙ БОЛЬШОЙ ПУСТЫНИ

Ключевые слова: Татевская Большая пустынь, Татевский монастырь, монашество, эпиграфические надписи, надгробие, притвор-зал, архимандрит Аристакес Татеваци, кладбище.

К числу самобытных проявлений позднесредневековой архитектуры Сюникской области относятся уединенные монастырские комплексы – пустыни (Алидзор, Татев, Шинуайр и др.), среди которых относительно хорошо сохранившейся является Татевская Большая пустынь (Мец Анапат), находящаяся в Воротанском ущелье на правом берегу р. Воротан, к юго-востоку от с. Татев. Она была основана в начале 1660-х годов после значительного повреждения от землетрясения 1658 года пустыни Аранц в Алидзоре, или прежней Татевской Большой пустыни. Отцом-основателем является архимандрит

Аристакеc Татеваци, впоследствии погребенный в притворе, построенном в 1743 году у западной стены одной из церквей монастырского комплекса – Св. Богородицы. Близлежащие монашеские кельи, как и прилегающие к ограде, были построены в конце 1660-х, а также в 80-х годах того же века, что свидетельствует о том, что со дня своего основания пустынь имела многочисленную монашескую братию (согласно путевым записям купца Закарии Агулеци – около 70 священнослужителей). На постройках комплекса, а также на надгробиях сохранилось более 20 эпиграфических надписей, сообщающих достоверные сведения об основании пустыни, дальнейшем пополнении ее новыми постройками и ремонтных работах, ограждении, а также о членах братии. Большая часть этих надписей до настоящего времени не была расшифрована и опубликована.

На тимпане западного входа церкви Св. Богородицы сохранилась надпись об основании церкви в 1663 году, а слева от того же входа – о постройке притвора в 1743 году.

Примечательны также памятные надписи на надгробиях XVIII-XIX веков, сохранившиеся напротив западного входа северного малого притвора, на основании которых можно утверждать, что монастырская жизнь в пустыни продолжалась и в последующие века.

Ներկայացվել է՝ 16.11.2022,
գրախոսվել է՝ 02.12.2022,
ընդունվել է տպագրության՝ 01.05.2023:

